

## ЛІНГВІСТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ СЛОВА-СИМВОЛУ „СОБОР” У ТВОРІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА „СОБОР”

**Олена Кардашук. Лінгвістична інтерпретація слова-символу „собор” у творі Олесь Гончара „Собор”.**

У статті проаналізовано реалізацію семантичної структури лексеми „собор” у творі Олесь Гончара „Собор”. Вивчення інтерпретації образу собору дозволяє виявити його функціонування в різноманітних контекстах. Аналіз додаткових значень лексеми „собор” дозволить визначити її як слово-символ, що відображає художнє бачення Олесь Гончара.

*Ключові слова:* картина світу, символ, семантична структура слова, ідіостиль.

**Елена Кардашук. Лингвистическая интерпретация слова-символа „собор” в произведении Олесь Гончара „Собор”.**

В статье проанализована реализация семантической структуры лексемы „собор” в произведении Олесь Гончара „Собор”. Изучение интерпретаций образа собора в разных контекстах позволяет выявить семантические сдвиги в семантической структуре лексемы. Анализ дополнительных значений лексемы „собор” делает возможным представить её как слово-символ, в котором отражается художественное видение Олесь Гончара.

*Ключевые слова:* картина мира, символ, семантическая структура слова, идиостиль.

**Olena Kardaschuk. Linguistic interpretation of word-character „cathedral” in work Olesya Gonchara „Cathedral”.**

In the article is analyzed the realization of semantic structure of lexeme „cathedral” in work Olesya Gonchara „Cathedral”. The study of interpretation of appearance of cathedral allows to define his functioning in various contexts. A „cathedral” will allow to define the analysis of connotations of lexeme it as a word-character which represents artistic vision Olesya Gonchara.

*Key words:* picture of world, symbol, semantic structure of lexeme, word-character, idiostyle.

У сучасному українському мовознавстві створено школу лінгвістичного аналізу художнього тексту. Це праці С. Я. Єрмоленко, Л. О. Пустовіт, Н. М. Сологуб, Л. О. Ставицької, Ю. С. Лазебника, А. К. Мойсієнка та ін. Але ще мало досліджень, присвячених ідіостилу українських письменників. Великий інтерес у цьому плані становить творчість Олесь Гончара – одного з корифеїв української класичної літератури, видатного художника слова, тонкого стиліста. Мову творів письменника було досліджено в монографії Н.М. Сологуб „Мовний світ Олесь Гончара (мовний аспект)” [8] („Тронка”, „Прапорносці”, „Берег любові”, „Людина і зброя” тощо). Поза увагою дослідниці лишився роман „Собор”. Тому ми обираємо для аналізу мову твору Олесь Гончара „Собор”.

У 1968 році з’явився його славнозвісний „багатостраждальний” роман „Собор”. Твір цей мало не скинув із п’єдесталу визнаного вже владою класика „соціалістичного реалізму”. Автора „ретельно” розкритиковано, а „Собор” на двадцять років став забороненим, викликаючи цим ще більший читацький інтерес. У центрі твору – проблема духовності сучасної людини, а точніше – проблема духовності сучасного українця. Тому вона так тісно пов’язана з проблемами батьків і дітей, наступності поколінь, збереження історичної пам’яті та національної гідності.

Отже, актуальність нашої статті зумовлена важливістю вивчення домінантних одиниць художнього тексту, які виявляють індивідуальну картину світу. Такими домінантними одиницями є слова-символи, ключові (концептуальні) слова, що дають можливість через мову глибше осмислити творчу особистість Олесь Гончара, його естетичні позиції, глибину ще не досить вивченого твору „Собор”.

Олесь Гончар – письменник філософської заглибленості. Осмислення світу, людини, історичної долі людства – в центрі його творчості. Ми виходимо з тих положень, що у кожного індивіда, кожної конкретно-історичної епохи є своя власна картина світу. Вона є синтезом об’єктивного і суб’єктивного. Річ у тому, що людина, контактуючи зі світом, одержує ніби „готовий світогляд”, але не ставиться до нього пасивно і створює свій образ, вносить у нього нові деталі й барви, одухотворює й оживлює істотне для неї. Особистий життєвий досвід, природні дані людини, її духовний і інтелектуальний рівень, особливості психіки впливають на це. Таким чином, картина світу – це діалектична єдність статичності і динаміки. Вона „нагадує не завершену роботу художника, а твір, який у нього постійно в роботі, який він постійно домальовує і перемальовує. У цьому розумінні точніше було б сказати, що це зовсім і не картина, а екран, на якому зображена робота людського духу” [7, с. 3-4].

Символіка О. Гончара віддзеркалює таку світоглядну орієнтацію, як поєднання загальнолюдського й національного. У кожному соціальному явищі письменник намагається виявити

філософію епохи, і в цьому йому допомагають концептуальні слова, символічні значення у творі Олеся Гончара, які переплітаються, відтворюючи модель світу письменника.

Отже, метою статті є дослідження реалізації семантичної структури слова „собор” в романі О. Гончара „Собор”, виявлення додаткових значень, що дозволяють кваліфікувати лексему собор як слово-символ.

Дослідження символіки, здійснені в різних напрямках із урахуванням онтологічного, психологічного, етнографічного, поетичного, словесного, паралінгвістичного та інших аспектів, очевидно, можуть бути виконані в межах кожної галузі знань із застосуванням певного теоретичного обґрунтування відповідних методик. Лінгвістичне дослідження слів і сполучень слів-символів сьогодні виходить за межі онтології, семіотики, культурології, літературознавства, фольклористики тощо, хоч і спирається на їхні досягнення; в основі мовознавчих розробок лежить з'ясування мовної природи символу, вивчення його функціонування в тексті, а в ширшому плані – визначення глибинних процесів і явищ мовних систем, закономірностей структурування смислів через пізнання людської діяльності і створеної на її основі картини світу.

Символ традиційно розглядається як категорія семантики, що має зовнішній вираз (звуковий, графічний, кінетичний) і пов'язаний з предметом, річчю (денотатом) та поняттям (сигніфікатом). Особливістю символу як семантичної одиниці є множинність значень, що виявляють себе в різних конституаціях; поєднання і взаємодія цих значень завдяки дії аналогії і асоціативним зв'язкам; конденсація, компресія багатьох ідей, відношень як виразників символічних значень; поляризація значень, що передаються одним і тим самим референтом, на протилежних семантичних полюсах [10, с. 42].

Сучасне уявлення про символи, що ґрунтується на семіологічній концепції, полягає в прирівнюванні їх до знаків, у яких відношення між позначуваним і позначувальним умовне, у більш радикальному тлумаченні символ відповідає тільки одному позначуваному і тим самим відрізняється від двобічного знака-слова. В результаті виникло два різних підходи до символів – як до образу, взятого в аспекті своєї знаковості, і як до образу, позбавленого ознак мовного знака. На думку Н. Д. Арутюнової, символ, як і метафора, на відміну від знака, не є засобом передачі інформації, не еквівалентний висловленню, не має ілюкативної сили; за допомогою символів не відбувається спілкування, не регулюються міжособистісні відношення [1, с. 25].

Інший підхід до символу ґрунтується на засадах поетики, яка інтерпретує його як уявлення, що викликає певне коло асоціацій у даній поетичній системі, звідси ставлення до нього як до поняття ненаукового.

Лінгвістична інтерпретація символу зумовлена різним витлумаченням самого поняття символу, в яке вкладається далеко не ідентичний зміст. У теорії символів при їх широкому розумінні відбивались, зокрема, погляди дослідників на мову як знакову систему. Так, на засадах семіотики виникла теорія „символічних форм”, у якій сама мова розглядається як символічна сутність (поряд із релігією, міфологією, культурою, наукою тощо); отож увесь мовний масив інтерпретується як знаково-символічна побудова.

Поняття символу поширюється на велику групу знаків, що породжені зв'язком між означуваним і тим, що означає, за умовою домовленості; цей зв'язок не залежить від зовнішньої чи внутрішньої подібності предметів чи явищ і має характер загального правила; йдеться, отже, про знаковий символізм як одну з категорій мови [3, с. 27].

У власне мовознавчому витлумаченні слова-символу вирішальна роль належить вичленуванню тих значеннєвих, образних, оцінних і інших прикмет, які, зрештою, і дозволяють розрізнити символ і несимвол. До них можна віднести насамперед наявність образного значення, що, як правило, сприймається як загальнонаціональне явище, осмислюється всією спільнотою на ґрунті одного й того самого колективного досвіду, викликає близькі асоціативні і оцінні характеристики.

Разом із тим цілісної теорії символізації в мові з урахуванням походження, розвитку значень, функцій словесних символів у різних мовних структурах з опорою на умови контекстного вживання донині не створено. Словесні символи, у тому числі в українському мовознавстві, як правило, розглядалися лише принагідно, у зв'язку з дослідженням мовної метафори. За Лосєвим, „символ речі є її відображення, однак не пасивне, немертве, а таке, котре несе в собі силу і міць самої дійсності, оскільки одного разу одержане відображення перероблюється в свідомості, аналізується в думці, очищується від усього випадкового й несуттєвого й доходить до відображення не просто чуттєвої поверхні речей, але їхньої внутрішньої закономірності [5, с. 65].

Ідеї національної символіки, обґрунтовані М. Костомаровим, знайшли розвиток у працях О. Потебні. Цей видатний український вчений у розвідці „О некоторых символах в славянской народной поэзии” і інших шукав символізм у самому слові, його первинній образності, тобто символіка народу, за його думкою, розвивається разом із становленням і розвитком мови. „Потреба відроджувати власне значення слів, що забувається, – пише О. Потебня, – було однією з причин утворення символів. Близькість основних ознак, котра помітна в постійних тотожностівних виразах, була і між назвами символу і означуваного предмета” [6, с. 59].

Характерною рисою символу, що ускладнює вивчення його мовної онтологічної сутності, є властивість мотивувати значення не тільки через перенос, а й через фонові значення, прагматику, отже, категорія символу виявляє свій зміст лише в плані встановлення національних, культурних, соціальних, релігійних та інших чинників, що й визначають його розуміння всіма членами даного соціуму. Образ стає символом через набуту ним функцію в житті особи.

Оскільки символ набуває значення лише в рамках даної поняттєвої системи, то його осмислення і трактування передбачає умови контекстуального оточення або доконтекстного, пресупозитивного значення. Водночас символіка образу є вже вихід за межі суто художнього аспекту, отожд функціонування слова – ідеї в художньому мовленні, як правило, веде до розширення контексту, його вживання і поза рамковою організацією твору, аж до загальнонародного, а часом і до загальнолюдського масштабу [3]. Образ собору О. Гончара в аперцепційному ряду „соборна Україна”, „соборність України” тощо.

Розуміння художнього, поетичного символу як універсальної категорії естетики пов’язує символізацію в мові з її образністю процесом художнього освоєння світу; поетичний символ ідентифікується з образом, однак категорія образу не розкриває специфіки символу, в тому числі в зіставленні з метафорою і порівнянням.

Семантична структура слів-символів будується на загальнономовних значеннях. До слів-символів нарощуються різні семантичні нашарування, але в кожному конкретному випадку в них не заглушується загальнономовне значення. Слова-символи створюють навколо себе своєрідні мікрополя.

Кожен митець у творах формує індивідуальну систему слів-образів, ключових слів, слів-символів. Він використовує або традиційні символи, вносячи в них авторські акценти, або озвучує слова з конкретним значенням. Широко використовуючи різноманітні лексико-семантичні новоутворення, він таким чином актуалізує потенційні можливості слова. Підкоряючись образній системі цілого, елементи мікрополя при всій їх семантичній відмінності уточнюють і поглиблюють значення символу, а символ, у свою чергу, кидає на них своє світло. У формуванні символічної системи, у розвитку символічних значень втілюється естетичне кредо письменника – орієнтація, з одного боку, на народне джерело мови, а з другого – на словник епохи.

Письменник видобуває зі слова ті значення чи їх відтінки, які найбільшою мірою дають можливість втілити своє бачення світу. Базова, інваріантна частина картини світу залишається єдиною і узагальненою для певної епохи. Кожен автор лише сприймає її під своїм кутом зору. Образні, символічні засоби дають можливість через часткове показати цілісну картину світу.

Не можна говорити про символи, не співвідносячи їх з певним кодом слів, асоціативно пов’язаних у свідомості письменника, у результаті чого вони утворюють образні комплекси, стають центрами образних мікрополів.

Слово-символ – сугестивне, тобто воно має здатність створювати глибинний зміст, що перебуває у складних відношеннях із семантикою слова. Йому притаманна вся органічність і невичерпна багатогранність образу. Всякий символ є образ, і будь-який образ у системі художнього цілого хоч якоюсь мірою одержує символічне звучання. Категорія символу вказує також на вихід образу за власні межі, на присутність певного смислу, нероздільно злитого з образом, але йому нетотожного. Предметний образ і глибинний смисл виступають у структурі символу як два полюси, що не мисляться один без другого.

Специфікою знаків-символів є їх мотивованість. Сміслова структура символу багатомірна і розрахована на активну внутрішню роботу читача. Обираючи об’єктом художнього осмислення лише невеликий фрагмент дійсності на досить обмеженому просторі, Олесь Гончар в своєму творі „Собор” створив закінчену й цілісну картину, пропущену через призму народних уявлень і спостережень над матеріальним і духовним світом.

В основі символізації багатьох назв лежить давній анімїзм (оживлення), анімїзм (одухотворення) й антропоморфізм (олюднення): *Собор слухав, мовчав* (2, с. 72). *Вночі собор молодіє*

(2, с. 58).

Разом з тим у слові „*собор*” виявляється образне значення носія високого духу, піднесених почуттів; більше того, щодо слова-поняття *собор* (головний, центральний храм, пор. Кафедральний собор, Софіївський собор) таке тлумачення посилюється. Назва роману „Собор” Олеся Гончара сприймається як метафорично-узагальнена, а саме слово-поняття *собор* – як символ високого духу, непоборності, волелюбства: *Того року закладали його [собор], коли цариця Січ розгромила. Та ті ж наші шанці підступно забрала, і гармати, і прапори, і печатку військову, а ми ж натомість собор святий вибудуєм, свій дух у небо пошлем, і він у віках сіятиме над степами*; пор. собори наших душ у значенні „високі помисли”, „духовний світ”. Із символічним значенням слова *собор* пов’язане похідне *соборний* в основному значенні „єдиний, неподільний у сполученнях типу *соборна Україна* (не лише неподільна, але й об’єднана високою ідеєю).

Отже, символ є засобом не лише дзеркального відображення речі, а й більш глибокого пізнання її сутності.

У Словнику української мови в 11-ти т. т. подані такі значення лексеми „*собор*”: 1) збори урядових або виборних осіб для розгляду й розв’язання питань організації управління і т. ін.; 2) зібрання великої кількості людей в одному місці для розваги, відпочинку і т. ін.; 3) головна чи велика церква міста; головна церква в монастирі.

Сприйняття *собору* (в його 1-му значенні) контрасне, побудоване на антонімічних відношеннях та асоціаціях (*суворість, холод, непривіття* (2, с. 29), *моторошність* (2, с. 31): *Собор тоді вразив Єльку тільки своєю суворістю, холодом і якимось величавим непривіттям* (2, с. 29). *А було так: шофера десь не стало, бригадир, зіщулившись, курич біля машини, собор виступав із темряви неба якось моторошно* (2, с. 31). Сучасний вигляд *собору*: *облуплений* (2, с. 3), *в решитованнях* (2, с. 50), *обгнила декорація* (2, с. 50), *кучугура комбікорму* (2, с. 29). *Собор* опинився на перетині життєвих проблем мешканців невеликого селища Зачіплянки. Від питання „що з ним робити?” залежить доля, кар’єра багатьох людей. Кожна людина має право обирати, і цей вибір зумовлений сімейною традицією, національною історією, суспільною практикою. Саме вибір українця 60-х років ілюструють такі приклади: – *Бачите? Отам повен собор комбікорму* (2, с. 27). *Запропонуй їй на вибір – собор чи критий ринок?* (2, с. 62). *Ви, молодь, підтримайте мене, і я завтра вам на місці цього собору хіба ж таке молодіжне кафе відгрохаю!* [2, с. 69). *Чому б, скажімо – при певних затратах, – не зробити з цього собору справжній, модернізований, на тисячі тонн продукції, холодильник?* (2, с. 53). *Одразу після війни нібито збирались відкрити в цьому соборі антирелігійний музей з куточком місцевої фауни і флори...* (2, с. 33). Руйнування *собору* може сприяти кар’єрі, а за це Володимир Лобода „*рідного батька за кар’єру поміняє, собор отой розвалить аби тільки на щабель вище піднятись*” (2, с. 60).

Усім цим намірам протистоять ті, хто сприймає *собор* як храм святої краси: *Мати розповідала, як дівчиною ще ходила до того собору на богомілья, босими йшли, берегли взувачку і взувалися лише там, перед порогом, перш ніж ступити до того храму святої краси* (2, с. 22).

На особливу увагу заслуговують деякі поодинокі контекстуальні значення лексеми „*собор*”, незафіксовані у Словнику: 1) „*Велич!*” – *так би назвала Єлька оті вежі долин, оті чорні індустрієні собори* (2, с. 44). У цьому прикладі „*собором*” названий металургійний комбінат, який, як і храм, споруджено людськими руками з благородною метою. По-суті, це теж диво людських рук. Але, на жаль, втрачена гармонія з природою, бачимо, як руйнується духовність і постає проблема, як поєднати технічний прогрес з минулим, як не порушити гармонію в природі і в душі людини; 2) *Задер голову Баглай, дивиться як поволі, але вперто підіймаються вони над собором, як наче і його витягують за собою, круг за кругом, тягнуть у небо разом з його банями та шпильми, виводячи над цим, видимим, ще свій якийсь, вищий, невидимий собор* (2, с. 22). Це значення лексеми „*собор*” можна співставити із другим значенням лексеми „*собор*”, зафіксованим у словнику „*зібрання великої кількості людей в одному місці для розваги, відпочинку і т. ін.*”. Ці два значення об’єднують семи „*збирання*”, „*багато*”. В одному випадку – людей, в другому – птахів.

Отже, до семантичної структури лексеми „*собор*” входять додаткові значення: „життя”, „минуле”, „майбутнє”, „гріхи”, „сльози”, „сподівання”, „спокута”, „кар’єра”, „музика сфер”, „собор душі” тощо.

Саме ці значення дозволяють нам зробити висновок про те, що лексема „*собор*” – це слово-символ самої України, її духовності, опора українського духу.

Отже, у побудові роману О. Гончара „Собор” образ *собору* є головним; усі події відбуваються

біля нього (у просторі, часі).

Письменник видобуває із слова ті значення чи їх відтінки, які найбільшою мірою дають можливість втілити своє бачення світу. Базова частина картини світу письменника залишається єдиною і узагальненою для певної епохи. Але кожен творець сприймає її під своїм кутом зору. Ключові слова та слова-символи дають можливість через часткове показати цілісний образ світу, своєї епохи.

У тексті роману нами нараховано 260 слововживань лексеми „*собор*”. З лексичним входженням слова в текст виникає поняття пресупозиції. Воно полягає в тому, що розуміння будь-якого тексту ґрунтується на розумінні лінгвістично оформленої частини повідомлення, з одного боку, і на знанні лінгвістично не оформленої частини – з другого. Пресупозиція включає в себе все, що лежить за межами повідомлення, маючи, проте, до нього певний стосунок. Вона означає двобічне знання якихось положень автором і читачем. Це попередні відомості про предмет, додаткові значення, спричинені текстом твору (*собор як символ козацької слави та волі; собор – свідок подій під час німецької окупації; собор як протиположність металургійному комбінату; собор і духовне життя сучасників* тощо).

Лексема „*собор*” стає символом з огляду на те, що в його семантику, поряд із зафіксованими у Словнику значеннями, в аналізованому творі входять компоненти „життя”, „смерть”, „доля”, „духовність” тощо.

Для символу є типовим нагромаджувати та організовувати навколо себе певний досвід, а потім розгортатися в деяку сюжетну множинність. Символ насамперед постає як явище специфічно національне, пов'язане з мисленням, свідомістю, культурою і мовою, залежить від культурно-історичної традиції, духовності народу, виростає з його ментальності.

Отже, у творі О. Гончара „Собор” лексема „*собор*” є словом-символом, що групує навколо себе образну парадигму ключових слів.

### Література

1. Арутюнова Н. Д. Метафора и дискурс / Н. Д. Арутюнова — М. : Языки русской культуры, 1995. — С. 25.
2. Гончар Олесь. Собор / Олесь Гончар — К. : Веселка, 1992. — 285 с.
3. Кононенко В. І. Символи української мови / В. І. Кононенко — Івано-Франківськ : Плай, 1996. — 269 с.
4. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія: вибрані праці з фольклористики й літературознавства / М. І. Костомаров — К. : Наукова думка, 1994. — С. 59.
5. Лосев А. Ф. Проблема символа и реалистическое искусство / А. Ф. Лосев — М. : Просвещение, 1976. — С. 65.
6. Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии / А. А. Потебня — М. : Просвещение, 1989. — 285с.
7. Русанівський В. М. Світогляд і мова / В. М. Русанівський // Мовознавство. — 1989. — № 2. — С. 3—4.
8. Сологуб Н. М. Мовний світ Олесь Гончара / Н. М. Сологуб — К. : Наукова думка, 1991. — 1991. — 140 с.
9. Словник української мови: в 11-ти томах. К. : Наукова думка, 1970 — 1980. — Т. I—XI.
10. Тернер В. Символ и ритуал / Тернер В. — М. : Просвещение, 1993. — С. 42.